

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ÜLDAJALOO OSAKOND

Argo Püks

**Viinapõletamine Eestimaa kubermangus 19. sajandil: makrotasand vs
mikrotasand**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: kaasprofessor Marten Seppel

Tartu 2025

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Viru Kreis kui viinapõletamise keskus 1850. aastate keskel	8
1.1 Harju kreisi viinatarned 1852–1853	11
1.2 Järva kreisi viinatarned 1852–1853	13
1.3 Lääne kreisi viinatarned 1852–1853	15
1.4 Järeldused: Viru kreisi domineerivus viinapõletamises	17
2. Kartuli tähtsus viinapõletamise toorainena	19
2.1 Mis ajaperioodil hakati kartulist viina tootma?	21
2.2 Kartuliviin Risti ning Põlula-Uuemõisa mõisas 1839–1840	22
2.3 Kartuliviina tootmine Selja mõisas 19. sajandi keskel	24
2.4 Kartuliviinatootmine Ulvi mõisas 19. sajandi keskpaigas	26
2.5 Ulvi mõisa ja Selja mõisa võrdlus	28
2.6 Viinapõletamise hooaegsus	28
3. Kartuli osakaalu kasv viina toorainena	30
3.1 Kartuli osakaal 1839–1840 Risti ja Põlula-Uuemõisa näidetel	30
3.2 Kartuli osakaal 1847–1851 Sagadi mõisa näitel	31
3.3 Selja mõisa kartuli osakaal 1854–1855	32
3.4 Ulvi mõisa kartuli osakaal 19. sajandi keskel ning lõpus	34
3.5 Järeldus: Kartuli osakaalu tähtsus	36
Kokkuvõte	37
Summary	38
Kasutatud allikate ning kirjanduse loetelu	39

Sissejuhatus

Alates 18. sajandist muutus viinapõletamine Eestimaa mõisamajanduse lahutamatuks osaks ning 19. sajandiks oli see muutunud niivõrd prevalentseks, et see oli mõisnike suurim sissetulekuallikas ning terve põllumajandus koondati viinapõletamise ümber.¹ 1777. aastal hindas August Wilhelm Hupel, et Eestimaal ning Liivimaal põletati kokku 1 080 000 pange² viina ning sajandi lõpus võis see hinnanguliselt olla 2 miljonit kuni 2,4 miljonit pange.³

Eesti ajalookirjutuses on viinapõletamisest võrdlemisi vähe kirjutatud. Suuremal määral uuriti teemat 1960. aastatel Otu Ibiuse ning Juhan Kahki poolt. Kui lugeda viinapõletamise ajaloo kohta Eestis, on võimatu mööda minna just Ibiuse uurimistest. Ibiuse pärandiks on tema kaks monograafiat, mis käsitlevad üldist alkoholitootmist Eesti aladel, kuid suurem fookus on viinapõletamisel, seda keskajast kuni Eesti Vabariigi tekkeni.⁴ Tähelepanu alla võttis Ibius alkoholi turustamise, kasutatud tooraine, viinaköökide paiknemise, nende arengu ning ka töövõtted. Lisaks ilmus Ibiusel ka populaarteaduslik teos “Ühe tööstusharu ajaloost”, mis on koostatud tema monograafiate baasil, kuid tehtud lugejale lihtsamaks ning arusaadavamaks.

Teine keskne autor sellel teemal on Juhan Kahk. Mahult on Kahk viinapõletamise kohta vähem kirjutanud, kuid vaatamata sellele on kirjutatu märkimisväärne. 1969. aastal ilmus Kahkil saksakeelne teos *Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland: das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts*.⁵ Selles teoses Kahk kirjutab peamiselt 19. sajandi esimesel poolel aset leidnud põllumajanduskriisist ning kuidas see mõjutas viinapõletamist. Teos on tähtis seepärast, et üks allikaliik, mida Kahk

¹ Otu Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 5.

² 1 pang = 12,299 liitrit.

³ Juhan Kahk. Viinatootmine mõisates 18. sajandi teisel ja 19. sajandi esimesel poolel. Juhan Kahk (toim), Enn Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu. I köide. Tallinn: Olion, 1992, lk, 425–444, siin lk 426.

⁴ Otu Ibius. Viinapõletamine ja piiritusetööstus. I köide Tartu: 1969 (Käsikiri TÜ raamatukogus, F 127, s.81). Otu Ibius. Viinapõletamine ja piiritusetööstus. II köide Tartu: 1969 (Käsikiri TÜ raamatukogus, F 127, s.82).

⁵ Juhan Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland: das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

kasutab, on kirjavahetused, nii mõisnike vahel kui ka Eestimaa rüütelkonna ametnike vahel. Lisaks kirjutas Kahk ühe peatüki viinapõletamise kohta Eesti talurahva ajaloos, alustades 18. sajandi keskpaigast ning lõpetades 19. sajandi keskel.⁶

Juhan Vasar koos teistega koostasid “Eesti majandusajalugu I”,⁷ milles Vasar kirjutas nii kartulikasvatuse kohta Eestis kui ka viinapõletamise kohta. Vasar keskendub vähem tootmisele, aga rohkem tooraine ning lõpptoodangu rahalisele väärtusele ja turustamislahendustele.

Ka varasemates Eesti ajaloo üldkäsitlustes, näiteks „Eesti NSV ajalugu I köide“, on antud põgus ülevaade 19. sajandi esimese veerandi viinahindade langemisest ning ka üldised tootmisandmed. On välja toodud, et 19. sajandi alguses tarniti Eesti aladelt Peterburi ligi 2 000 000 pange, kuid 1823. aastal ainult 300 000 pange.⁸ Ka teoses „Eesti NSV majandusajalugu“ annavad autorid pealiskaudse ülevaate viinapõletamise kohta. Autorid väidavad, et hoolimata viinahindade langusest 1820. aastatel, siis nii Eestimaa kui ka Liivimaal jäi mõisnike jaoks viinatootmine peamiseks sissetulekuallikaks. Tuuakse välja ka kartuli kasutuselevõtt ning kuidas tänu kartulile suutsid mõisnikud üldse viina toota, arvestades madalat ostuhinda. Välja tuuakse ka see, kuidas Eestimaal valmistatud viina turustati.⁹

Tuleb mainida ka seda, et antud teema kohta on hiljuti ilmunud kaks bakalaureusetööd. 2020. aastal kaitses Elin Viisileht lõputöö pealkirjaga “Eesti piiritustööstus uute oludes: 1918–1925”.¹⁰ 2023. aastal kaitses lõputöö Eliisebeth Pruus pealkirjaga “Viinaköögist viinavabrikuks. Eestimaa kubermangu Viru ja Järva kreisi mõisate piirituse tootmishoonete näidetele”.¹¹ Küll tuleb rõhutada, et Viisilehe töö keskendus 20. sajandile ning Pruusi töö tootmishoonetele üldiselt.

⁶ J. Kahk. Viinatootmine mõisates. J. Kahk (toim), E. Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu.

⁷ Hendrik Sepp (peatoim). Eesti majandusajalugu I. Tartu: Akadeemiline Kooperatiivi kirjastus, 1937.

⁸ Gustav Naan (toim), Artur Vassar (toim). Eesti NSV ajalugu I köide. Kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi 50-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955, lk 598.

⁹ Valner Krinal, Otto Karma jt. Eesti NSV Majandusajalugu. Tallinn: Valgus, 1979.

¹⁰ Elin Viisileht. Eesti piiritustööstus uute oludes: 1918–1925. Bakalaureusetöö. Tartu: 2020 (Käsikiri TÜ raamatukogus).

¹¹ Eliisebeth Pruus. Viinaköögist viinavabrikuks. Eestimaa kubermangu Viru ja Järva kreisi

Varasemal historiograafial on kaks peamist puudust. Nimelt väga vähe on uuritud viinapõletamist üksikmõisa tasandil ning jääb vastuseta küsimus kui suur oli kartuli roll viinapõletamise toorainena. Varasemas ajalookirjutuses on küll kartulist kirjutatud, kuid pealiskaudselt. Enamik tootmisandmeid, millele varasemad autorid on tuginenud, käsitlevad just kubermangutasandit. Mõisatasand ning kihelkonnatasand on justkui puutumata jäetud. Lisaks tänu Juhan Vasara kirjutisele on tekkinud Eestimaa puhul arusaam, et viinapõletamine koondus just Viru kreisi, jättes ülejäänud kreisid teisejärguliseks. Ja lõpuks kõige peamine senise historiograafia kitsaskoht seisneb selles, et varasemad uurimused on üksikasjalikumalt uurinud viinapõletamist üksnes Liivimaal, kuid Eestimaa kohta esitatud järeldused on jäänud pigem üldiseks. Just Eestimaa osas on varasemad autorid tuginenud kaasaegsele kubermangu tasandi statistikale, kuid arvan, et piisavalt tähelepanu ei ole pööratud mõisatasandile. Võttes arvesse kõike eelnevat, otsib bakalaureusetöö vastuseid järgmistele uurimisküsimustele:

- 1) Kui mastaapne oli viinapõletamine väljaspool Viru kreisi 19. sajandil?
- 2) Millisest perioodist alates hakati Eestimaa kubermangus kartulist viina tootma?
- 3) Kas ja kui suurel määral muutus 19. sajandi jooksul kartuli osakaal mõisate viinaköökides?

Bakalaureusetöös lähenetakse uurimisküsimuste vastamisele just üksikmõisate kaudu. Allikad, millele tuginetakse, on Eestimaa üksikmõisate viinapõletamise aruanded. Suur osa üksikmõisate allikaid pärineb just vastavate mõisate arhiividest, mis on Rahvusarhiivis säilinud ning kajastavad ka viinapõletamist. Paraku on Eestimaa mõisate kohta säilinud sellekohane dokumentatsioon märksa vähesemal määral kui Liivimaa mõisate kohta. Just 19. sajandi esimese veerandi osas leiab allikaid viinapõletamise kohta ka kirikute koguduste fondidest, kuid nende puudus on see, et on väga üldised, sest kajastavad tervet kihelkonda.

mõisate piirituse tootmishoonete näidetel. Bakalaureusetöö. Tartu: 2023 (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Üksikmõisate allikad, millele valdavalt siin töös tuginetakse, on mõisate viinaköövide aruanderaamatud. Aruanderaamatud kajastavad teatud tootmisperioodi ning nädalapäevade kaupa on väljatoodud kui palju ja millist toorainet kasutati ning kui palju ja kui kanget viina kasutatud toorainest saadi. Need mõisate aruanded on vajalikud, sest näitavad väga detailselt tooraine kulu ning ka tootmistsükleid. Kuna varasemad autorid on üksikmõisatele võrdlemisi vähe tuginenud, annab see hea võimaluse läheneda antud teemale just mikrotasandi vaatenurgast. Üksikmõisad, mida kajastatakse on Harju kreisis paiknev Risti mõis¹², Viru kreisis asuvad Põlula mõis¹³, Põlula-Uuemõisa mõis¹⁴, Selja mõis¹⁵, Ulvi mõis¹⁶ ning Sagadi mõis¹⁷. Mõisate allikad pärinevad alates 1830. aastatest ning hilisemad 1890. aastatest. Lisaksin ka seda, et kõik mõisad ei ole võrdselt allikatega kaetud.

Kasutusele võetakse ka Eestimaa rüütelkonna viinatootjate komitee nimistu, mis pärineb vahemikust 1852–1853. Allikas on fikseeritud iga mõisa tarnekogused ning tarnete eest saadud raha. Allikas kajastab ka seda perioodi, mida on varasemas historiograafias vähesemal määral uuritud, just 1850. aastad. Sarnaseid nimistuid on säilinud ka varasemast perioodist, näiteks 1830. aastatest, kuid neid siia töösse ei kaasatud, kuna nende sisu on äärmiselt puudulik.¹⁸

Viinatootjate komitee kohta ei ole väga palju teada, kuid on säilinud organisatsiooni põhikirjad.¹⁹ Allikate kaudu võib järeldada, et tegemist oli rüütelkonna asutusega, mis koondas mõisnike, eesmärgiga aidata neid viinamüügiga. Põhikirjast on võimalik lugeda, et komiteesse võisid kuuluda mõisnikud või piiritustehaste omanikud, kes olid võimelised tootma vähemalt 1 000 pange viina iga omatud viinaköögi või piiritustehase kohta ning 38% toodangust tuli turustada kohapeal.²⁰ Põhikirjast saab

¹² RA, EAA.5209.1.8, Rehnungsbuch für Branntweimbrennerei (Kreuzhof) 1839.

¹³ RA, EAA.1321.1.30, Aidaraamat 1839–1846.

¹⁴ RA, EAA.1321.1.30.

¹⁵ RA, EAA.1326.1.208, Viinavabriku toodangu raamat 1854–1855.

¹⁶ RA, EAA.1327.1.186, Viinavabriku spetsifikatsioonid 1851–1859 ja RA, EAA.1327.1.225, Viinapõletamise raamat 1888–1893.

¹⁷ RA, EAA.1324.1.260, Branntwein- und Geldkontobuch 1847–1851.

¹⁸ RA, EAA.854.1.1749, Viinatootjate nimistu 1852–1853.

¹⁹ RA, EAA.854.1.1741, Eestimaa Rüütelkonna viinatootjate komitee põhikirjad ja missiiv 03.1858–01.1863.

²⁰ *Ibid.*

välja lugeda ka seda, et selts või ettevõtte, nagu nad ise end nimetasid, ei tegutsenud järjepidevalt. Ettevõtte esimene põhikiri ütleb, et ettevõtte rajati kolmeks aastaks, 1858–1861. Ettevõtte teine põhikiri väidab, et asutati uuesti kolmeks aastaks, 1865–1868. Viimane põhikiri annab teada, et ettevõtte loodi kolmeks aastaks, 1883–1884 ning 1891. Põhikirjast saab ka teada, et sinna võisid kuuluda mõisnikud, kes ei olnud aadlikud või ei kuulunud Eestimaa rüütelkonda. Kuid neile kehtis klausel, et vastutasid enda toodangu eest ise ning koosolekutel sõnaõigust ei olnud.²¹ Kuigi allikates kannab organisatsioon nime viinatootjate komitee, siis Kahk on seda nimetanud Viinapõletuse aktsiaseltsiks.²²

Kuna töö teine probleem käsitleb kartulit, siis ka selle lahendamiseks on kaasatud üksikmõisate andmeid, et näha, mis ajast alates hakati mõisate viinaköörides kartulist viina põletama ning kui suurel määral kartuli osakaal ajas muutus. Sellele küsimusele vastamiseks tuginetakse ka kahele kaasaegsele autorile, Heinrich von Hagemeister²³ ning August Kölle.²⁴ Nii Hagemeister kui ka Kölle kirjutasid praktilisi õpetusi, kuidas kartulist viina valmistada.

Bakalaureusetöö ise koosneb sissejuhatausest, kolmest sisupeatükist, kokkuvõttest, võõrkeelne kokkuvõte ja allikate ning kirjanduse loetelust. Esimeses sisupeatükis võetakse tähelepanu alla viinapõletamine Viru kreisis ning teistes Eestimaa kreisides. Teise sisupeatüki fookus on kartul kui viinapõletamise tooraine ning viimases sisupeatükis analüüsitakse kartuli osakaalu muutumist 19. sajandi jooksul.

²¹ *Ibid.*

²² J. Kahk. Viinatootmine mõisates, lk 428. Lisaks ka Juhan Kahk. Die Getreide – und kartoffelproduktion in Estland in 19. Jahrhundert im spiegel der gouverneursberichte; gedanken über die parallelentwicklung von guts - und bauernwirtschaften im Baltikum. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1993, 42, 1, lk 9–30.

²³ Heinrich v. Hagemeister. Anleitung zum Branntwinbrennen aus Kartoffeln. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Bd.II, Heft I, Dorpat 1826, lk 45–58.

²⁴ August Kölle. Die Branntweinbrennerei mittelst Wasserdämpfen, begründet durch Anwendung eines eigenthümlichen Apparats und Verfahrens: Zugleich als Revision des ganzen Gewerbs, nebst Ideen zu einer künstlichen Vermehrung des Alkohols im Gärungsprozesse, so wie zu einer unmittelbaren Erzeugung desselben aus seinen Factoren ohne alle Gährung. Berlin: Verlag der Buchhandlung von Carl Friedrich Amelang, 1830.

1. Viru Kreis kui viinapõletamise keskus 1850. aastate keskel

Juhan Vasar on teoses „Eesti majandusajalugu I“ väitnud, et 19. sajandi jooksul kujunes Eestimaa kubermangus viinapõletamise keskuseks Virumaa ehk Viru kreis. Väite kinnitamiseks tugineb Vasar kaasaegsele statistikale.²⁵ Paraku 1850. aastatest pärinev statistika on lünklik, seda enam kui käsitleda kümnendi keskpaika, alguse ja lõpu kohta on vähesel määral teada.

Ka Eesti viinapõletamise suurimal autoriteedil, Otu Ibiusel puuduvad Viru kreisi kohta üldised andmed sellest ajaperioodist. Ta kajastas 19. sajandi esimesel poolel üldist statistikat vahemikus 1813, 1812–1820, 1822–1830, 1831–1838, 1841–1850 ning 1856–1858.²⁶ Kui võtta abiks Ibiuse poolt kogutud üldine kaasaegne statistika, mida tehakse ka edaspidi siis on võimalik tekitada mingisugune ettekujutus Viru kreisi viinatootmise muutustes. Andmete puudus seisneb selles, et need on lünklikud. Ajaliselt kaks kõige lähimat perioodi 1850. aastatele on periood 1831–1838 ning 1856–1858. Ibius on kirjutanud, et vahemikus 1831–1838 tootis Viru kreis keskmiselt 277 434 pange viina ning vahemikus 1856–1858 318 313 pange viina.²⁷

Üks allikas, mis väiksemal määral käsitleb kümnendi keskpaika on Eestimaa rüütelkonna viinatootjate komitee viinatootjate nimistu. Nimistusse on koondatud Eestimaa kubermangude mõisad ning mõisate tarnitud viinakogused aastatel 1852–1853 ja tarnete eest saadud tulu. Nimistusse on tehtud 552 sissekannet. Meeles tuleb pidada seda, et see ei tähenda 552 mõisa, sest paljud mõisad esitasid oma tarneandmeid rohkem kui ühe korra.²⁸ Nimistu ilmselt kajastab viinatootjate komitee raames toimunud viina müügikoguseid Vene kroonule. Teadupärast vastutas rüütelkond Vene kroonu hangete eest.²⁹ Kuna nimistusse on märgitud ka tarnete eest saadud tasu, tundub loogiline, et komitee maksis mõisnikele nende tarnete eest.

²⁵ Juhan Vasar. Teoorjuse kriis ja talude müümine, lk 377–452, siin lk 394. H. Sepp (peatoim). Eesti majandusajalugu.

²⁶ O. Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost, lk 58.

²⁷ O. Ibius. Viinapõletamine, lk 132.

²⁸ RA, EAA.854.1.1749.

²⁹ J.Vasar. Teoorjuse kriis, lk 394.

Kuna nimistu on võrdlemisi laiahaardeline, kaasates Eestimaa mõisaid kõigist kreisidest koos toodanguga, annab see võimaluse uurida Viru kreisi mõisate müügimahte võrdluses kolme teise Eestimaa kreisiga. Kas Viru kreisil ikka oli domineeriv roll nagu Vasar väitis või mitte? Tuleb märkida ka seda, et kuna allikas kajastab ajaperioodi, mille kohta kubermangu statistika on puudulik, annab see olulise täiendava ülevaate. Loomulikult on siin tegu ainult Vene kroonu tarnetega, mistõttu jääb teadmata, kui palju sellel ajaperioodil toodeti viina kohapeal kubermangus tarbimiseks.

Nimistu andmetest on võimalik arvutada, et vahemikus 1852–1853 kalendriaastal toodeti Eestimaa kubermangus Vene kroonu jaoks ligikaudu 372 372 pange viina. Et nendest andmetest midagi järeldada, on vaja kogutoodang ära jagada kreiside ning kihelkondade kaupa, lähtudes nimistus olevatest mõisatest. Edasiseks teadmiseks tuleb meeles pidada seda, et nimistus on sissekandeid, kus on korraga kajastatud mitu mõisa. Selliste olukordade puhul on mõisate koondtarned arvestatud selle mõisa alla, mille nimi esines sissekandes esimesena. Näiteks kui on sissekanne, mille all on Kadrina, Rakvere ning Kiltsi mõis, siis seda sissekannet arvestatakse Kadrina mõisa all. Kuid tuleb märkida, et sellised juhtumid antud allika puhul on väga erandlikud.

Nimistus olevad mõisad annavad võimaluse paigutada mõisad kihelkondadesse ning tekitada kihelkonnatasandil keskmise toodangu ülevaade. Et kindlaks teha kaasaegne haldusjaotus, võetakse kasutusele 1840. aasta *Land-Rolle*. *Land-Rolle* on dokument, kus on kreiside kaupa fikseeritud kihelkonnad, kui palju mõisaid igas kihelkonnas on ning kes on mõisate omanikud.³⁰ *Land-Rolle* andmetel asus Viru kreisis 158 mõisa ning 10 pastoraati. Antud töö kontekstid jäetakse pastoraadid kõrvale. Pastoraadid komiteessee ei kuulunud, sest nendele määrati viinapõletamise keeld aastal 1835/1836.³¹

³⁰ Land-Rolle des Ehstländischen Gouvernements, oder: Verzeichniss der in Ehstland belegenen privaten und publicquen Güter, abgetheilten Landstücke und Pastorate, nach ihrer vormaligen schwedischen und der jetzigen Haken-Grösse, mit ihrer teutschen und ehstnischen Benennung und den Namen sämmtlicher gegenwärtiger Besitzer und Prediger, wie selbige von ihnen aufgegeben worden, desgleichen mit der Angabe der Besitz-Titel, der Adressen an die einzelnen Güter, der Grösse und des Ablieferungs-Ortes ihrer Postfourage und mit einem doppelten Register. Angefertigt im Jahre 1840. Reval: J. H. Gressel 1841.

³¹ O. Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost, lk 54.

Nimistu andmetest saame teada, et vahemikus 1852–1853 tarnis Viru kreis ~ 110 000 pange viina, seega ligikaudu ühe kolmandiku kogu kubermangu tarnetest. Nimistu ning *Land-Rolle* andmetega on võimalik arvutada iga Viru kihelkonna keskmine toodang ning võrrelda seda terve kihelkonna toodanguga. Viru kreisi kihelkondade keskmist viinatoodangut saab tabeli kaudu näidata järgmiselt:

Tabel 1.0 Viru kreisi kihelkondade viinatarned 1852–1853.

Kihelkond	Kihelkonna müügitoodang (pangedes)	Mõisate arv kihelkonnas (tarnivate mõisate hulk)	Keskmine toodang mõisa kohta (pangedes)
Vaivara	5 723	13 (7)	442
Jõhvi	13 249	30 (18)	441
Lüganuse	8 187	8 (7)	1 023
Viru-Nigula	8 495	16 (11)	174
Haljala	11 380	18 (8)	616
Kadrina	16 465	22 (9)	798
Rakvere	9 427	11 (11)	869
Viru-Jaagupi	8 148	4 (10) ³²	2 195
Väike-Maarja	10 149	15 (9)	676
Simuna	17 795	21 (16)	847

Allikas: RA, EAA.854.1.1749, Viinatootjate nimistu 1852–1853.

Kui võtta siit tabelist kaks kihelkonda, Jõhvi, kus on kõige rohkem mõisaid ning Viru-Jaagupi, kus on kõige vähem, siis on näha, et Viru-Jaagupi toodang mõisa kohta on suurem kui Jõhvi kihelkonnas. Selle tabeli andmetega saab kahtluse alla panna ühe võimaliku lahenduse, ida-lääneteooria. Teooria seisneb selles, et mida lähemal on piirkond Peterburi linnale, seda kasumlikum ja suurem oli huvi viina toota.

Geograafiliselt on Peterburi piirile kõige lähemal Vaivara kihelkond, kuigi müügikogus mõisa kohta oli üks madalamaid. Kõrgeimad müüginumbrid Vene turule mõisa kohta on hoopis Viru-Jaagupi kihelkonnas, vaatamata sellele, et kihelkonnas

³² Tabeli puhul tuleb eraldi välja tuua seda, et kasutatud allikad on omavahel vastuolus. *Land-Rolle* andmetel pidanuks Viru-Jaagupi kihelkonnas paiknema neli mõisa, kuid nimistus on kajastatud 10 mõisa. Et seda probleemi lahendada, lähtuti viinatootjate nimistu andmetest, kuna see on hilisemast ajast kui *Land-Rolle*. Lisaks olen seisukohal, et vastuolu tuleb abimõisatest, mis nimistus kajastuvad, kuid *Land-Rolle* fikseeris ainult peamõisad.

asus pelgalt neli mõisa. See tekitab küsimuse, kuidas on võimalik, et kihelkonnad, kus on mõisaid vähe, näiteks Viru-Jaagupi ning Lüganuse, on keskmine tootlikkus suurem kui teistes, suuremates, kihelkondades?

Vastus võib seisneda mõisa viinaköövide tehnoloogilises arengus. Paraku mõisate üksikandmeid sellest ajaperioodist on väga vähe säilinud, seega saab ainult spekuloida. Tabelit vaadates saab oletada, et kõikide mõisate viinaköögid ei olnud võrdsel tehnoloogilisel tasemel. Lüganuse ning Viru-Jaagupi mõisad võisid olla rohkem tehnoloogiliselt arenenud kui teised mõisad. Viinaköövide puhul peamised arenguetapid olid moodsamate aparaatide kasutuselevõtt, viinaköögi ehitamine kivist mitte puidust ning kartuli kasutamine toorainena. Kartul ning uued seadmed on otseselt seotud, kuna kartuli töötlemine nõudis erinevat aparatuuri võrreldes teraviljaga.³³

Kui lähtuda Ibiuse kirjutatust, siis üks võimalik oletus on, et 1840. aastatel võis kogutoodang langeda, seda just 1840–1845 aset leidnud viljaikalduse tõttu.³⁴ Kuid on näha, isegi arvestades viljaikaldust, siis 19. sajandi keskel suutis Viru kreis tootmist märkimisväärselt suurendada, võrreldes 1830. aastatega. Kui arvestada pelgalt Ibiuse ning Vasara kirjutatuga, saaks oletada, et 19. sajandil oli Viru kreis Eestimaa kubermangu viinapõletamise keskus, kuid sellist väidet ei saa kinnitada ega ümber lükata enne kui võetakse ka teised kreisid uurimise alla.

1.1 Harju kreisi viinatarned 1852–1853

Kui võtta taaskord aluseks kaasaegse statistika perioodidel 1831–1838 ning 1856–1858, on teada, et esimesel ajavahemikul on Harju kreisi keskmine viinatoodang 137 327 pange ning teisel ajaperioodil 161 010.³⁵ Seega on jälle olukord, kus 1840. aastad on puudulikud, kuid võib eeldada, et toodangu kasv sellel aastakümnel pidurdus või

³³ O. Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost, lk 72.

³⁴ *Ibid*, lk 59.

³⁵ O. Ibius. Viinapõletamine, lk 132.

koguni langes. *Land-Rolle* kaudu saame teada, et Harju kreisis asus 11 kihelkonda, 168 mõisa ning 11 pastoraati.³⁶

Kui koostada tabel nii *Land-Rolle* kui ka viinatootjate nimistu andmetest, näeks see välja järgnev:

Tabel 1.1 Harju kreisi kihelkondade viinatarned 1852–1853.

Kihelkond	Kihelkonna müügitoodang (pangedes)	Mõisate arv kihelkonnas (tarnivate mõisate hulk)	Keskmine toodang mõisa kohta (pangedes)
Kuusalu	4 044	9 (3)	449
Jõelähtme	4 279	12 (6)	357
Harju-Jaani	12 031	9 (6)	1 336
Jüri	5 178	10 (7)	518
Juuru	10 582	17 (12)	622
Kose	6 789	16 (8)	424
Rapla	11 578	18 (10)	643
Hageri	9 225	22 (12)	419
Nissi	7 548	10 (9)	755
Keila	13 118	32 (15)	409
Harju-Madise ja Risti	8 224	13 (9)	632

Allikas: RA, EAA.854.1.1749, Viinatootjate nimistu 1852–1853.

Nimistu andmetel tarnis Harju kreis Vene kroonule vahemikus 1853–1854 ca 93 000 pange viina, mis on vähem kui Viru kreisi 110 000. Väga lihtne oleks arvata, et mida rohkem mõisaid kihelkonnas on, seda rohkem peab üks mõis tootma. Harju kreisis kõige rohkem mõisaid asus Keila kihelkonnas. Tõsi on, et nimistu järgi tarnisid Keila kihelkonnad mõisad Harju kreisis kõige rohkem.

Kuid Harju kreisi enda puhul mõttekoht on Tallinna linn. Tallinn oli ju teatavasti Eestimaa kubermangu keskus ning tähtis kaubanduslik sõlmpunkt. On ka teada, et Eestimaal toodetud viin ei liikunud alati mööda maismaad, vaid ka mööda mereteed. Küll tuleb mainida, et viina transportimine mööda merd oli pigem juhuslik ning

³⁶ Land-Rolle, lk 92.

tagasihoidlikum nähtus võrreldes maismaaga. Peamine riik, kuhu eksporditi mööda merd oli Soome. Sellele järgnesid Taani, Rootsi ja Lübeck. Feliks Sauks mainib ka seda, et 19. sajandi alguses keelati Vene impeeriumis viina turustamine välismaale.³⁷ See, et välismaale ekspordida ei tohtinud, ei välista seda, et võimalusel kasutati mereteid impeeriumisiselt. Tallinna linn oleks väga hea alguspunkt kauba viimiseks mööda merd Venemaale. Seega, kas on võimalik oletada, et mida lähemal Harju kreisis asuvad kihelkonnad olid Tallinna linnale, seda kõrgem on kihelkondade toodang? Kui Viru kreisi puhul sai teoretiseerida, et mida lähemal on kihelkond Peterburile, saab Harju kreisi kontekstis teha sama, ainult nüüd Tallinna linnaga.

Geograafiliselt on Tallinnale kõige lähemal kolm kihelkonda: Keila, Jüri ning Jõelähtme. Kui keskenduda nende kolme kihelkonna kogutoodangule, siis Keila kihelkond tootis 13 118 pange, Jüri kihelkond 5 178 pange ning Jõelähtme kihelkond 4 279 pange. Protsentuaalselt tootsid need kolm kihelkonda kokku 24% kogu Harju kreisi toodangust. Selle põhjal saab järeldada, et ka mitte Tallinna linna kaugus ei mänginud rolli tootmismahudes.

1.2 Järva kreisi viinatarned 1852–1853

1840. aastate kohta allikad Järva kreisi kohta infot ei anna, kuid varasemate perioodide kohta annavad. Vahemikus 1831–1838 toodeti Järva kreisis keskmiselt 157 884 pange viina, vahemikus 1856–1858 190 782 pange viina.³⁸ Haldusjaotuselt asus Järva kreisis 7 kihelkonda, 98 mõisa ning 7 pastoraati.³⁹

Täpselt nii nagu kahe eelneva kreisi puhul, on võimalik Järva kreisi kohta koostada tabel, mis aitab visualiseerida iga kihelkonna kogutoodangut ning keskmist.

³⁷ Feliks Sauks. Väliskaubandus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. J. Kahk (toim), E. Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu, lk 398–402, siin lk 399.

³⁸ O. Ibius. Viinapõletamine, lk 132.

³⁹ Land-Rolle, lk 94.

Tabel 1.2 Järva kreisi kihelkondade viinatarned 1852–1853.

Kihelkond	Kihelkonna müügitoodang (pangedes)	Mõisate arv kihelkonnas (tarnivate mõisate hulk)	Keskmine toodang mõisa kohta (pangedes)
Järva-Jaani	14 004	10 (9)	1 400
Järva-Madise	5 221	7 (5)	745
Koeru	16 375	15 (13)	1 091
Peetri	11 508	17 (11)	677
Paide ja Anna	5 652	6 (4)	942
Türi	8 594	15 (8)	573
Ambla	14 984	28 (14)	535

Allikas: RA, EAA.854.1.1749, Viinatootjate nimistu 1852–1853.

Järva kreisi andmetest on näha, et vahemikus 1853–1854 tarniti kreisist Venemaale 76 338 pange viina. Lisaks on näha, et kordub sama muster, mis teiste kreisidega. Jälle on näha, et kihelkonnas paiknevate mõisate arv ei tähenda suuremat keskmist toodangut. Kuid nüüd probleemiasetus seisneb selles, et kuidas seda põhjendada nii Järva kreisi kui ka terve kubermangu kontekstis.

Varasemalt on selles töös käsitletud kahte võimalikku hüpoteesi. Esimene on ida-lääne teooria. Viru kreisi puhul oli näha, et selle teooria sai ümber lükata. Harju kreisi puhul prooviti leida lahendus Tallinna linna suhtes. Mida lähemal asub kihelkond Tallinna linnale, seda rohkem nad viina toodavad, kuna Tallinn oli nii Eestimaa kubermangu pealinn ning tähtis sadamalinn, pääsuga Peterburi.

Kui lähtuda Ibiuse üldisest statistikast, siis suures pildis ida-lääne teooria justkui kehtiks. Nägime, et kui võtta ette Harju kreisi ning Viru kreisi keskmised tootmisandmed, siis mida rohkem geograafiliselt ida poole minna, seda suuremaks mahud läksid. Tähtis küsimus on see, et kas on võimalik Järva kreisi andmeid sellesse teooriasse sobitada? Vastus on jah, kubermangutasandil ida-lääne teooria justkui kehtiks, sest Järva kreisi keskmised tootmismahud sobituvad hästi Harju ja Viru vahele. Seega on olemas põhi, mille aluselt saab väita, et kubermangutasandil, mida lähemal kreis Peterburi on, seda rohkem seal viina toodetakse. Aga kuidas on olukord kihelkonntasandiga?

Järva kreisi puhul on näha, et kõige rohkem viina toodeti Koeru kihelkonnas. Geograafiliselt see justkui sobiks, kuna Koeru kihelkond on Järva kreisi kõige igapoolsem kihelkond, jagades piiri Simuna kihelkonnaga ning Väike-Maarja kihelkonnaga. Kuid probleemi ei tekita mitte kreiside keskmine tootlikkus, vaid kihelkondade oma.

Varasemate kreiside puhul on pidev muster olnud see, et mõisate hulk kihelkonnas ei ole seotud keskmise tootlikkusega. Teiste kihelkondade puhul oli näha, et isegi kui kihelkonnas on palju mõisaid, siis keskmine toodang mõisa kohta ei olnud kõrgeim, vastupidi, see oli hoopis madal. Täpselt sama mustrit jätkab ka Järva kreis väga selgelt. Järva kreisis kõige rohkem mõisaid paikneb Ambla kihelkonnas, kuid kui tabelit vaadata, ei ole kõrgeim ei kogutoodang ega ka keskmine toodang mõisa kohta. Harju kreis oli ainus, kus kihelkond, millel oli kõige rohkem mõisaid, tootis kokku kõige rohkem viina, seda siis Keila kihelkonna kujul. Teistes kihelkondades sellist nähtust ei ole.

1.3 Lääne kreisi viinatarned 1852–1853

Kui lähtuda ida-lääne teooriast, siis just Lääne kreis peaks olema erilise tähelepanu all, kuna paikneb Peterburist kõige kaugemal. Vahemikus 1852–1853 tarnis kreis Vene kroonule kokku ligikaudu 74 000 pange viina, mis on ca 40 000 pange vähem kui Viru kreis. *Land-Rolle* kaudu saab teada, et kreisis asus 17 kihelkonda ning 151 mõisa ja 16 pastoraati.⁴⁰ Kui koostada Lääne kreisi kohta sama tabel, mis teiste kreiside kohta, näeks see välja järgnev:

Tabel 1.3 Lääne kreisi kihelkondade viinatarned 1852–1853.

Kihelkond	Kihelkonna müügitoodang (pangedes)	Mõisate arv kihelkonnas (tarnivate mõisate hulk)	Keskmine toodang mõisa kohta (pangedes)
Märjamaa	7 604	14 (10)	543
Vigala	5 981	7 (5)	854

⁴⁰ Land-Rolle, lk 94.

Mihkli	2 544	5 (1)	509
Kullamaa	9 109	26 (9)	350
Kirbla	1 671	6 (2)	279
Lihula	2 656	3 (1)	885
Martna	4 878	15 (5)	325
Ridala	8 634	12 (7)	720
Haapsalu	-	1	-
Karuse	7 671	8 (7)	959
Hanila	2 788	13 (4)	214
Lääne- Nigula	14 112	16 (7)	882
Noarootsi	-	9 (2)	-
Vormsi	3 692	2 (1)	1846
Reigi	1 701	2 (1)	851
Käina	522	6 (2)	87
Pühalepa	367	6 (2)	61

Allikas: RA, EAA.854.1.1749, Viinatootjate nimistu 1852–1853.

Täpselt nii nagu Viru kreisi puhul, saab ka Lääne kreisi puhul esile tõsta mõisate tehnoloogilise arengu. Kõige rohkem mõisaid paiknes Kullamaa kihelkonnas, kuid koheselt saab ümber lükata seose, et kui kihelkonnas on palju mõisaid, peaks toodang olema suurem. Huvitaval kombel suurim keskmine toodang tuleb hoopis Vormsi kihelkonnast. Võttes arvesse Vormsi kihelkonna geograafilist asukohta ning selle suurust, on nende tulemused märkimisväärsed. Erilisele tähelepanu all on nii Haapsalu ja Noarootsi kihelkonnad. Nimistus nende kihelkondade mõisaid ei ole kajastatud. Kuid meeles tuleb pidada seda, et see ei tähenda, et nendes kihelkondades viina üldse ei põletatud. Nimistu andmed kajastavad ainult viina väljavedu Venemaale. On täiesti võimalik, et nendes kihelkondades viina põletati, lihtsalt andmeid ei ole säilinud.

Probleem seisneb selles, et antud ajaperiood, 1853–1854, ei ole varasemas historiograafias kajastatud, seega faktiliselt ei ole teada kui palju viina sellel perioodil Lääne kreisis põletati. Samuti ei ole andmeid ka terve Eestimaa kubermangu kohta. Kui võtta arvesse periood 1831–1838, on teada, et selles vahemikus Lääne

kreisis põletati keskmiselt 108 862 pange viina aastas.⁴¹ Selle hulka kuulub üldine toodang, mitte ainult välitarned.

Eelnevas tabelist kajastatud 74 000 pange on ainult üks osa kreisi kogutoodangust. Ei ole teada, kui palju toodeti kohalikele kõrtsidele või isiklikuks tarbimiseks. Kui vaadelda kreisi toodangut perioodil 1856–1858, toodeti kreisis kokku 104 569 pange.⁴² On näha, et näiliselt kreisis tootmisvõime 27 aastaga langes, küll mitte drastiliselt. Ning just pärast ikaldusest taastumist võis tootmine jälle tõusuteel olla. Arvatavasti seepärast on ka nii väike erinevus 27 aasta jooksul, sest 1840. aastatel tootmine langes veelgi rohkem ning 1850. aastate teistest poolest hakkas tootmine jõudma sinnamaani, kus oli 1830. aastatel.

1.4 Järeldused: Viru kreisi domineerivus viinapõletamises

Vastata küsimusele, kas 1850. aastatel oli siis Viru kreis Eestimaa kubermangu viinapõletamise keskus, on väga keeruline. Esiteks tuleb arvestada sellega, et 19. sajandi keskpaiga kohta on väga vähe säilinud allikaid. Teiseks, et allikad, mis on säilinud, on väga lünklikud, kohati puudulikud kümnendite kaupa. Põhjus, miks antud töös tugineti nii tugevalt viinatootjate nimistule seisneb selles, et see on üks väheseid teadaolevaid allikad, mis kajastab mõisaid igast Eestimaa kubermangu kreisist. Allika puudus omakorda seisneb selles, et kajastatakse ainult ühte osakest tootmisest, tarned Venemaale.

Et mingit piirkonda nimetada „viinapõletamise keskuseks“, viitaks justkui sellele, et mujal Eestimaa piirkondades sellega ei tegeletud. Eelnevates alapeatükkides on väga selgelt väljatoodud, et nii ei olnud. Kõikides Eestimaa kreisides põletati ühel või teisel määral viina, lihtsalt Viru kreisis põletati terve kubermangu peale kõige rohkem. Märkida tuleb ka seda, et vahed teiste kreisidega ei olnud nii suured, et Viru kreisi keskuseks nimetada.

⁴¹ O. Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost, lk 58.

⁴² *Ibid*, lk 58.

Lisaks kui juttu on keskusest, peaks tähendama seda, et mujal oleks justkui perifeeria. Analüüsides teiste kreiside andmeid, ei väidaks, et Lääne, Harju ning Järva olid perifeeriad viinapõletamise osas ning Viru oli see üks ja ainus, mida varasemad ajaloolased on kiitnud. Seega vastates küsimusele, et kas Viru kreis oli Eestimaa kubermangu viinapõletamise keskus, siis antud töö kontekstis sõnastaksin selle ümber. Jah, see on tõsi, et Viru kreisis põletati viina kõige rohkem, aga see ei tähenda seda, et mujal Eestimaal seda ei tehtud. Seega üks pakutav lahendus oleks, et Viru kreisis oli viinapõletamises kõige levinum, kuid mitte nii domineeriv, et terve kubermangu viinapõletamine tiirles ainult Viru kreisi ümber.

2. Kartuli tähtsus viinapõletamise toorainena

Üks keskne küsimus, millele senised uurijad ei ole vastust leidnud on, mis ajast alates hakati Eestimaa kubermangus kartulist viina valmistama. Sellele küsimusele on proovinud vastata nii Otu Ibius⁴³ kui ka Juhan Kahk⁴⁴. Lisaks on sellele tähelepanu pööranud Juhan Vasar⁴⁵ ning Hendrik Sepp.⁴⁶

Kõik eelnimetatud uurijad jagunevad kahte leeri. Ühelt poolt Ibius väidab, et kartulit hakati kasutama alates 1820. aastatest. Seevastu Vasar, Kahk ning Sepp väidavad, et 1830. aastatest. Et sellele küsimusele proovida vastust leida, on vaja vahet teha kahel nähtusel: Millal jõudis kartul mõisate viinakööki ning mis hetkest oli kartul domineerivam tooraine viinapõletamises? Viimane küsimus on iseäranis tähtis, kuna algselt kasutati nii kartulit kui ka teravilja segamini.⁴⁷

Üks varasemaid kirjutisi, mis kirjeldab kartulist viinapõletamist, on artikkel Heinrich von Hagemeister-i poolt, mis ilmus 1826. aastal.⁴⁸ Artiklis Hagemeister kirjutab, et tema tekst on justkui esialgne õpetus või juhend mõisnikele ning muudele huvilistele, kuidas kartulist viina toota. Teine sarnane kaasaegne tekst on pärit aastat 1830 August Kõlle poolt. Kõlle kirjeldas samuti, kuidas kartulist viina teha, kuid laskub rohkem detailidesse võrreldes Hagemeisteriga.⁴⁹

Kui lähtuda varasemast historiograafiast, on autorid oletanud, et kartulist hakati viina tootma kas 1820. aastatel või 1830. aastatel. Kahk on kirjutanud, et “Mujal maailmas hakati viinapõletusel uue toorainena kasutama 1820. aastaist kartulit. Järgmisel aastakümnel hakkas see valmistamisviis levima ka Eestis...”.⁵⁰ Selle väite puhul tuleb vahet teha Eestil ning Eestimaal. Arvatavasti Kahk viitab siin kogu Eesti alale, mitte

⁴³ O. Ibius. Viinapõletamine, lk 178.

⁴⁴ J. Kahk. Viinatootmine mõisates. J. Kahk (toim), E. Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu, lk 429.

⁴⁵ J. Vasar. Teoorjuse kriis, lk 392.

⁴⁶ Hendrik Sepp. Viinatootmine Eesti alal 18.saj. lõpust 19.saj 80-ndate aastateni. Tartu (Käsikiri TÜ raamatukogu, F 51, s.49).

⁴⁷ J. Vasar. Teoorjuse kriis, lk 393.

⁴⁸ H. von Hagemeister. Anleitung zum.

⁴⁹ A. Kõlle. Die Branntweimbrennerei mittelst Wasserdämpfen.

⁵⁰ J. Kahk. Viinatootmine mõisates. J. Kahk (toim), E. Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu, lk 428.

ainult Eestimaa kubermangule. Eestimaa kontekstis tugines Kahk Põlula mõisa aidaraamatule.⁵¹ Põhjus, miks teised varasemad autorid oletasid, et just 19. sajandi esimene veerand, võib olla selles, et sellel perioodil avaldati kaasaegset kirjandust kartulist kui viina toorainena.

Kindel on see, et varasemad autorid, eriti Ibius, lähtusid ning tuginesid kaasaegsele kirjandusele, kuid probleem on ikkagi eelkõige selles, et varasemalt keegi ei ole näidanud konkreetseid mõisate allikaid, millal kõige varasemalt hakati kartulist viina tootma? Varasemad 19. sajandi üksikmõisate andmed pärinevad vahemikust 1809–1815 Viru kreisist Jõhvi kihelkonna mõisatest.⁵² Nendest aruannetest ei kajastu kartul mitte kusagil. 1820. aastate kohta annavad infot nii Lääne kreisis asuv Lääne-Nigula kihelkonna mõisad kui ka Järva kreisis Anna kihelkonnas asuv Eivere mõis.⁵³

Peamine puudus eelnimetatud autorite seisukohtadel on taaskord see, et vaadatud on kubermangu üldpilti ja puuduvad konkreetseid üksikmõisate näited, kus kartulit ühe võimaliku toorainena kasutati. Näiteks Ibius kirjutab, et “XIX sajandi kahekümnendatel aastatel hakati mujal viina põletama ka kartulitest. Peamiseks tooraineks oli siiski endiselt teravili. Esimesed andmed kartulite tarvitamise kohta viinapõletamiseks Eestis pärinevad 1862/1863.”⁵⁴

Ibius lähtub kaasaegsest statistikast, jättes kõrvale üksikmõisate andmed. Teine põhjus autorite seisukohtadeks võib olla kaasaegne kirjandus. Enda monograafias viitab Ibius artiklile, mis ilmus aastal 1825 väljaandes *Otsee-Provinzen Blatt*. Ibiuse sõnul artiklis autor toob välja põhjuseid, miks peab kartulit kasutama viinapõletamise toorainena, tuues peamiseks kartuli saagikuse võrreldes teraviljaga.⁵⁵ Ibius toob teiseks kaasaegseks viiteks Liivimaa autori Heinrich von Hagemeisteri, kes avaldas esimese praktilise õpetuse, kuidas kartulist viina valmistada. Hagemeisteri artikkel ilmus aastal 1826 väljaandes *Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft*.⁵⁶

⁵¹ RA, EAA.1321.1.30.

⁵² RA, EAA.1226.1.174, Jõhvi kihelkonna mõisate piirituse ajamise aruanded 1809-1815.

⁵³ RA, EAA.1352.1.128, Eivere mõisa viinapõletamise aruanne 1823(?).

⁵⁴ O. Ibius. Ühe tööstusharu ajalugu, lk 72.

⁵⁵ O. Ibius. Viinapõletamine, lk 152.

⁵⁶ *Ibid*, lk 152.

Kui võtta võrdluseks kõrvale mõned üksikmõisate andmed, tekib hoopis teistsugune ettekujutus kui see, mille Ibius ning teised löid. 19. sajandi puhul ühed varasemad andmed viinapõletamise kohta pärinevad katkendlikult ajavahemikust 1825–1839 Lääne-Nigula kihelkonnast viinapõletamise aruannete kujul.⁵⁷ Need andmed on katkendlikud seepärast, et kajastatud mõisate arv kõigub, vaatamata sellele on andmetes selgelt kajastatud kasutatud tooraine. Mitte üheski aruandes ei olnud kartulit kajastatud. Loomulikult võib oletada, et teistes kihelkondades võidi kartulit kasutada selles ajavahemikus toorainena, kuid selle väite tõestamiseks puudub arhiivimaterjal. Seega teadaolevate allikate põhjal saab väita seda, et veel 1830. aastail Lääne-Nigula kihelkonnas kartulit viinapõletamise toorainena ei tuntud.

2.1 Mis ajaperioodil hakati kartulist viina tootma?

Kahk on sellel meelel, et kartul jõudis Eestimaa kubermangus viinakööki 1840. aastail. Arvatavasti tõi Kahk Põlula mõisa näitena just seepärast, et näidata tema andmetel, millal hakati Eestimaa kubermangus kartulit viinaköögis kasutama. Selles aspektis Kahk eksis kahel viisil. Esimesed sissekanded, mis puudutavad kartulit, pärinevad aastast 1839, mitte 1840. Teiseks, sissekanded esinesid Põlula-Uuemõisa mõisas, mitte Põlula mõisas. Põlula-Uuemõisa on küll karjamõis, kuid kuna on mõisa aidaraamatus eraldi väljatoodud, peaks seda tegema ka antud töö kontekstis.⁵⁸

Kui uurida Põlula mõisa aidaraamatut, millele Kahk suure tõenäosusega tugines⁵⁹, siis avaneb nii mõndagi. Aidaraamat ei käsitle ainult viinapõletamist, vaid ka üldisemat inventari teravilja kohta. Viinapõletamisearuanded pärinevad vahemikust 1839–1842. Aruandes on lisaks Põlula mõisale ka selle karjamõis, Põlula-Uuemõisa mõis.⁶⁰ Andmetest selgub, et 1839 oktoobris kasutati esmakordselt kartulit ühe viina toorainena, lisati juurde ka kaera ning linnaseid. Oktoobris kasutati 141 tündrit

⁵⁷ RA, EAA.1245.1.149, Aruanded viinapõletamise kohta Lääne-Nigula kihelkonna mõisatest, 1825–1839.

⁵⁸ RA, EAA.1321.1.30.

⁵⁹ Täiesti kindel ei ole võimalik olla, kuna Kahk oma teoses viiteid ei kasutanud.

⁶⁰ Saksa keeles *Neu-Poll*.

kartulit. Põlula mõisas endis kartulit eelpool mainitud ajavahemikus veel ei kasutatud.⁶¹

Loomulikult ei saa lõplikult öelda seda, et aastal 1839 hakati Eestimaa kubermangus kartulist viina põletama. Seda seepärast, et 1839. aastast pärinevad varasemad andmed mõisate kohta, kus kartulil oli viinapõletamises roll, ei tähenda koheselt seda, et just siis tehti sellega algust.

2.2 Kartuliviin Risti ning Põlula-Uuemõisa mõisas 1839–1840

Sama ajaperioodi kohta, 1830. aastate lõpp ning 1840. aastate algus, on andmeid säilinud ka Risti mõisa kohta. Risti mõis asus Risti kihelkonnas Harju kreisis. Risti mõisas samuti kasutati kartulit ühe viina toorainena 1839 oktoobris.

Risti mõisa kohta ei ole andmeid palju säilinud, ainult ajavahemikust 1839 oktoober–1840 aprill. Mõisa arveraamatust saab teada, et kartulit kasutati kõikidest teistest toorainetest rohkem.⁶² Näiteks 1840. aasta jaanuarikuus kasutas mõisa viinaköök 1 302 vakka kartulit, 186 vakka linnaseid, 9 vakka otra ning 44 vakka kaera. Selle tulemusena saadi 7 838 toopi viina.⁶³ Risti mõisa puhul tuleb märkida ka seda, et arveraamatus on eraldi välja toodud puhas piiritus ning viin, mis saadi samadest toorainetest. Kui vaadata jälle 1840. aasta jaanuarikuud, siis lisaks viinale on põletatud ka 5 652 toopi piiritust.⁶⁴

Ühe varasema tõendi kartuli kasutamise kohta annavad nii Risti kui ka Põlula-Uuemõisa mõisa andmed. Seega tuleb vaatluse alla võtta kummagi mõisa tootlikkus. Risti mõisa puhul võetakse arvesse ainult toodetud viin, piiritus jäetakse kõrvale. Võrdluse alla võetakse periood 1839–1840 ning tuuakse välja kummagi mõisa tooraine kulu ning toorainest saadud viin. Risti mõisa puhul saab andmeid näidata järgmiselt:

⁶¹ RA, EAA.1321.1.30.

⁶² Linnased välja jätta. Linnaseid tuleb kartuli puhul paratamatult rohkem kasutada, kuna kiirendab tärglase lagundamist.

⁶³ 1 toop = 1/10 pange = 1,22994 liitrit.

⁶⁴ RA, EAA.5209.1.8.

Tabel 2.0 Risti mõisa tooraine kulu ning põletatud viin oktoober 1839–aprill 1840.

	Kartul (vakk) ⁶⁵ [tünder] ⁶⁶	Linnased (vakk) [tünder]	Oder (vakk) [tünder]	Kaer (vakk) [tünder]	Viin (toop) [pang]
1839 Oktoober	858 [286]	110 [36,6]	0	44 [14,6]	4763 [476,3]
1839 November	1170 [390]	150 [50]	0	60 [20]	6241,5 [624,15]
1839 Detsember	1258 [419,3]	175 [58,3]	0	62 [20,6]	6883 [688,3]
1840 Jaanuar	1302 [434]	186 [62]	9 [3]	44 [14,6]	7836 [783,6]
1840 Veebruar	1218 [406]	180 [60]	29 [9,66]	0	7106 [710,6]
1840 Märts	1302 [434]	217 [72,3]	31 [10,33]	0	8403 [840,3]
1840 Aprill	1260 [410]	210 [70]	5 [1,66]	25 [8,33]	8731 [873,1]

Allikas: RA, EAA.5209.1.8, Rechnungsbuch für Branntweinbrennerei (Kreuzhof) 1839.

Et andmetest mingeid järeldusi saada, on vaja kõrvale lisada ka Põlula-Uuemõisa andmed, ajavahemikust 1839–1840.

Tabel 2.1 Põlula-Uuemõisa tooraine kulu ning põletatud viin oktoober 1839–aprill 1840.

	Rukis (tünder)	Linnased (tünder)	Kartul (tünder)	Viin (pang)
1839 Oktoober	0	13	141	156
1839 November	8	30	330	377,02
1839 Detsember	8	27	297	328,07
1840 Jaanuar	8	22	330	325
1840 Veebruar	10	19	291	271,07
1840 Märts	10	20	280	274,06
1840 Aprill	11	20	164	126,02

⁶⁵ 1 vakk = 44,28 liitrit.

⁶⁶ 1 tünder = 3 vakka = 132,83 liitrit.

Allikas: RA, EAA.1321.1.30, Aidaraamat 1839–1846.

Mõlema mõisa puhul on näha, et viinaköökides oli kartul enimkasutatud tooraine, varasemalt kasutusel olnud toorained, kaer ja oder, on suurde vähemusse jäänud.

Risti mõis tootis antud vahemikus 4 996,25 pange ning Põlula-Uuemõisa 1 857,24 pange viina. Viinapõletamise puhul tuleb silmas pidada seda, et suvel viina ei põletatud, põletamine toimus tsüklitena. Kuid Risti mõisas põletati seitsme kuuga pea 2,7 korda rohkem kui Põlula-Uuemõisa mõisas. Koheselt tekib küsimus, et millest see tingitud on? Võib see olla kvaliteetsem tooraine, efektiivsem viinaköök, kvaliteetsem kütus? Paraku allikad nendele küsimustele vastust ei anna.

2.3 Kartuliviina tootmine Selja mõisas 19. sajandi keskel

Nii nagu Risti ning Põlula-Uuemõisas on Selja mõisa kohta säilinud detailsed andmed. Viinatoodang on fikseeritud kuupäevade kaupa, kuhu on kõrvale lisatud ka selle toodangu saamiseks kasutatud teravilja ning kartuli kulu. Toorained, mida kasutati olid rukis, oder, kaer, linnased ja kartul.⁶⁷ Sellega võib kinnitust leida ka Vasara öeldu, et mõisale oli kasulikum toorained segamini kasutada.⁶⁸ Selja mõisa tooraine kulu saab visualiseerida järgneva tabeli kujul:

Tabel 2.2 Selja mõisa tooraine kulu oktoober 1854–aprill 1855.⁶⁹

	Rukis (leisikas) [tünder]	Oder (leisikas) [tünder]	Kaer (leisikas) [tünder]	Linnased (leisikas) [tünder]	Kartul (tünder)
1854 Oktoober	73 [7,3]	42 [4,2]	0	47 [4,7]	173
1854 November	150 [15]	144 [14,4]	0	117[11,7]	354
1854 Detsember	155 [15,5]	124 [12,4]	0	124 [12,4]	372
1855 Jaanuar	115 [11,5]	114 [11,4]	0	116 [11,6]	370

⁶⁷ RA, EAA.1326.1.208.

⁶⁸ J. Vasar. Teoorjuse kriis, lk 393.

⁶⁹ 1 leisikas = 8,19 kg.

1855 Veebruar	124 [12,4]	112 [11,2]	0	112 [11,2]	384
1855 Märts	312 [31,2]	60 [6]	0	120 [12]	285
1855 Aprill	288 [28,8]	36 [3,6]	0	76 [7,6]	0

Allikas: RA, EAA.1326.1.209, Viinavabriku toodangu raamat, 1854–1855.

Tabelist on võimalik näha, et Selja mõis kasutas talvekuudel kõige rohkem kartulit, ning üleüldiselt on kartuli osakaal suurem kui teistel toorainetel, kahe- kuni kolmekordselt. Kuid pelgalt kasutatud toorainest jääb väheks, vaja on välja tuua ka iga kuu tootmismahud. Tootmismahude ning tooraine võrdlemine annab aluse analüüsimiseks, kas kartul tasus ennast ära või mitte. Järgnevas tabelis on kajastatud Selja mõis tootmismahud kuude lõikes:

Tabel 2.3 Selja mõisa tootlikkus oktoober 1854–aprill 1855 (pangedes).

1854 Oktoober	2552
1854 November	5293
1854 Detsember	5816
1855 Jaanuar	5048
1855 Veebruar	5467
1855 Märts	5641
1855 Aprill	2887

Allikas: RA, EAA.1326.1.208, Viinavabriku toodangu raamat, 1854–1855.

Tabelist 2.3 on näha, et mõis tootis talvekuudel kõige rohkem viina. Kui suhestada tootlikkuse numbrid tooraine kuluga, kohene seos, mis tekib on, et kuud, millal kasutati kartulit rohkem, oli ka lõpptoodang suurem. Loomulikult siin tuleb arvesse võtta ka teised toorained, mida meskisse lisati. Näiteks kui märtsis 1855 tootis mõis 5 641 pange, kasutati sellel kuul kartulit märkimisväärselt vähem kui talvekuudel, kuid seda vähesust kompenseeriti kõrgema rukkisisaldusega.

2.4 Kartuliviinatootmine Ulvi mõisas 19. sajandi keskpaigas

Veel üks Eestimaa mõis, mille viinapõletamise tegevust on hästi dokumenteeritud on Ulvi mõis, mis asub Viru-Nigula kihelkonnas Viru kreisis. Ulvi mõisa varasemad dokumendid viinapõletamisest pärinevad 1850. aastate keskpaigast ning kanduvad edasi kuni 20. sajandi esimesse veerandisse. Täpselt nagu Selja mõisa aruannetes, on Ulvi mõisa aruanded väga detailsed, kus kasutatud toorained on märgitud nädalapäevadega ning kohe kulu kõrvale on lisatud ka toodetud lõppkogus. Erinevalt Selja mõisast, toodeti Ulvi mõisas lisaks joogiviinale ka puhast piiritust, mille alkoholisisaldus oli 70 kraadi, kohati ka rohkem. Kui võtta vaatluse alla Ulvi mõisa tooraine kulu, on seda võimalik teha perioodil 1854–1859 järgmise tabeli abil. Märkida tuleb seda, et allikas teravili on kajastatud vakkades, ühtlustamise nimel teisendatakse vakad tündriteks.

Tabel 2.4 Ulvi mõisa tooraine kasutamine viinapõletamises 1854–1859.

Aasta	Kartul (tünder)	Rukis (vakk) [tünder]	Oder (vakk) [tünder]	Linnased (vakk) [tünder]	Kaer (vakk) [tünder]
1854	456	277 [92,3]	211 [70,3]	140 [46,6]	92 [30,6]
1855	646	626 [208,6]	70.5 [23,5]	115.5 [38,5]	148 [49,3]
1856	748	607 [2023]	134 [44,6]	205 [68,3]	86 [28,6]
1857	234	756 [252]	354 [118]	272 [90,6]	296 [98,6]
1858	345	448 [149,3]	153 [51]	156 [52]	108 [36]
1859	109	305 [101,6]	61 [20,3]	77 [25,6]	46 [15,3]

Allikas: RA, EAA.1327.1.186, Viinavabriku spetsifikatsioonid, 1851–1859.

Ulvi mõisa viinapõletamist uurides hakkas korduma teatud muster. Näiteks, et terve ajaperioodi vältel oli kuid, kus mõis viina ei tootnud. Viina ei toodetud just suvekuudel. Kui tuua näitena 1854. aasta sissekanded, siis allikad näitavad, et sellel aastal toodeti viina ainult märtsis, aprillis ning mais. Kui vaadata tabelist olevaid andmeid ning võrrelda seda Selja mõisaga, on koheselt näha kartulit domineerivust

teiste toorainete suhtes. Enne kartuli kasutuselevõttu oli eelistatuim tooraine rukis, kuid on näha, et Ulvi mõisa viinaköögis kartuli osakaal oli suur. Lisaks kasutatud toorainele tuleb vaadata ka seda, kui palju reaalselt toorainest toodeti. Järgnev tabel kajastab Ulvi mõisa tootmismahute vahemikus 1854–1859. Eraldi tuleb mainida seda, et selle tabeli andmed kajastavad viina kangusega 50%:

Tabel 2.5 Ulvi mõisa viinatoodang 1854–1859 (pangedes)

1854	1392,45
1855	1799,05
1856	2011,4
1857	2115,85
1858	1130,51
1859	884,12

Allikas: RA, EAA.1327.1.186, Viinavabrik spetsifikatsioonid, 1851–1859.

Mõisa puhul on näha, et tootmismahud ning kasutatud tooraine on ebaühtlased. Tooraine puhul üks aspekt võib olla selle kättesaadavus. Võis olla olukordi, kus saak ikaldus või ilmastikutingimused ei olnud kõige paremad. Kuid kuidas on võimalik, et viinatootmine on nii ebaühtlane? Paraku Ulvi mõisa materjalidest sellist vastust ei ole võimalik välja lugeda, aga mõned oletused ja järeldused on võimalik teha.

Ulvi mõisas võidi kartulit kasvatada rohkem kui teravilju ning kartulit taheti võimalikult efektiivselt ära kasutada, viinaks põletamine oli üks populaarsemaid meetodeid. Teine oletus võib olla see, et mõisa viinaaparaat oli sajandi keskel muutumas. Kuna kartulitöötlemine nõuab teistsuguseid vahendeid ning töövõtteid, et viina meski valmistamise ajal põhja ei kõrbeks, on täiesti võimalik, et mõisal veel puudusid sellised tehnoloogilised vahendid, seega võis olla olukord, kus on uus tooraine, mida on suurest kogustest, kuid pole veel vastavat tehnoloogiat, et seda võimalikult efektiivselt töödelda.

2.5 Ulvi mõisa ja Selja mõisa võrdlus

Kui võrrelda kahte mõisa kasutatud tooraines ning tootlikkuses, on näha, et Selja mõisa tootlikkus on suurem kui Ulvi mõisal. Juba puhtalt sellepärast, et Selja mõis kasutas küll vähem toorainet, aga tootmismahud olid suuremad kui Ulvi mõisas.

Esimene põhjus võib ikka ja jälle olla mõisate viinaköögi tehnoloogiline tase. Kui eelnevalt mainiti, et Ulvi mõisa viinaköögi tehnoloogia arvatavasti ei olnud veel sealmaal, et täie kindlusega kartulist viina toota, siis Selja mõisa oma just võis olla. Peamine näitaja selles suunas on tooraine. Jah, Selja mõis kasutas veel teisi tooraineid peale kartuli, aga sellel ajaperioodil oli see tavaline nähtus.

Siit saab kokkuvõttes järeldada seda, et Selja mõisa viinaköök oli tehnoloogiliselt parem kui Ulvi mõisa oma, võttes arvesse mõlema mõisa tootmismahute ning kasutatud toorainet, Selja mõis suutis vähemaga rohkem toota kui Ulvi mõis, hoolimata sellest, et Ulvi mõisas kasutati kartulit rohkem.

Seega veel 1850. aastatel ei dikteerinud suurem kartuli osakaal suuremat viinakogust. Pigem sõltus viinakogus ikka tehnoloogiast, mida kasutati. Loomulikult kartuli eelis oli see, et seda sai rohkem kasvatada kui teravilja, aga kui mõisal puuduvad vahendid, millega kartulit efektiivselt viinaks teha, siis ega tooraine kogusega seda puudust ei kompenseeri, nagu Ulvi ja Selja mõisa puhul on näha.

2.6 Viinapõletamise hooaegsus

19. sajandi esimesel poolel kuulus viinapõletamine Eestimaa talupoegade teokohustuste hulka. Sajandi alguses mõisad veel kutselisi põletajaid ei kasutanud.⁷⁰ Lisaks sellele, et see oli teokohustus, oli see ka hooajaline ettevõtmine. Hooajaline selles mõttes, et aastaläbi mõisates viina ei põletatud, vaid üksnes sügisest kevadeni. Herbert Ligi on kirjutanud et: „Viinapõletamine algas varsti pärast mihkclipäeva ja

⁷⁰ Herbert Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 188.

kestis sageli veel maikuuski...“⁷¹ ning Kahk oli veel täpsem: „Viina põletati tavaliselt 1. oktoobrist 1. maini“.⁷² Antud töös näidatena toodud mõisate andmete järgi ulatusid ajavahemikud üldjuhul oktoobrist aprillini. Kuid antud töös kasutatud üksikmõisad ei kajasta seda, et viina oleks põletatud mais, pea kõik aruanded lõppevad aprillis. Võimalik on seostada tooraine valmimist viinapõletamise algusega, kaasajal peamised toorained olid rukis ning kartul. Kõige kvaliteetsema viina saab kartulist siis kui see võimalikult ruttu pärast korjamist töösse saada. Seda märgib enda artiklis ka Hagemeister, vastasel juhul kui lasta kartulil liiga kaua seista, võib tekkida mädanemiseoht.⁷³ Kui võtta ühe näitena Risti mõis ning Põlula-Uuemõisa mõis, siis mõisate andmetest (vt Tabel 2.0, lk 23) on näha, et Risti mõisas põletati rohkem viina just kevadel, mitte talvel. Kõige rohkem viina põletati just märtsis ning aprillis.

Põlula-Uuemõisa mõisas on olukord vastupidine (vt Tabel 2.1, lk 23–24). Kõige aktiivsemad perioodid olid just november ning detsember, kui põletati 377,02 ning 328,07 pange viina. Märkida tuleb seda, et kartuli osakaal Põlula-Uuemõisas oli äärmiselt kõrge. Rukki hulk hakkas tõusma alles veebruaris. Kui vaadata kartuli hulka, siis on näha, et maksimaalne kogus kasutati novembris ja jaanuaris, kuid veebruarist alates kartuli hulk iga kuuga vähenes ning koos kartuli hulga langusega kannatas ka toodetud viin.

⁷¹ *Ibid*, lk 191.

⁷² J. Kahk. Die Krise, lk 67.

⁷³ H. von Hagemeister, Anleitung zum, lk 46.

3. Kartuli osakaalu kasv viina toorainena

Kui varasemas ajalookirjutuses on mainitud, et kartul hakkas domineerima Eestimaa viinapõletajate hulgas, ei ole kusagil näidatud seda, kui suure osakaalu kartul tervest toorainest moodustas. Selle peatüki eesmärk on seda osakaalu kajastada üksikmõisate näidete abil. Paraku allikate vähesuse tõttu ei ole võimalik suuremaid üldistusi teha, kuna tuleb kasutada erinevate mõisate andmeid erinevatest ajaperioodidest. Kui uurida kartulit viina toorainena, seda eriti sajandi keskel ning varem, siis tähtis on vaadata just kartulite osakaalu teiste toorainete suhtes, mitte absoluutseid numbreid. Protsentuaalne lähenemine annab parema arusaama sellest, kuidas kartuli hulk ajas on muutus.

3.1 Kartuli osakaal 1839–1840 Risti ja Põlula-Uuemõisa näidetele

Esimesed kaks mõisa, mille andmetest saame kartuli osakaalu teada on Risti mõis ning Põlula-Uuemõisa mõis. Need kaks mõisa on kartuli osakaalu võrdlemisel ideaalsed, kuna nende andmed pärinevat samast perioodist. Kui koondada kokku Risti mõisa tooraine kulu (vt Tabel 2.0, lk 23) ning arvutada sellest kartuli osakaal, näeks see välja järgnevalt (vt Tabel 2.1, lk 23–24):

- 1839 oktoober–detsember - 1 295,4 tündrit toorainet (84,55% kartul).
- 1840 jaanuar–aprill - 1 995,88 tündrit toorainet (84,37% kartul).

Kui koostada samad andmed Põlula-Uuemõisa kohta, näeks see välja järgnevalt:⁷⁴

- 1839 oktoober–detsember - 854 tündrit toorainet (89,93% kartul).
- 1840 jaanuar–aprill - 1 185 tündrit toorainet (89,87% kartul).

Esimese asjana, mida tuleb märkida on, et mõlemal mõisal on kartuli osakaal võrdlemisi kõrge, peaaegu 90% tervest toorainet on kartul. Huvitav on ka see, et

⁷⁴ RA, EAA.1321.1.30.

kartulit kasutati protsentuaalselt rohkem just Põlula-Uuemõisas, hoolimata sellest, et üldine tooraine kogus oli seal väiksem kui Risti mõisas.

Kui vaadata mõlema mõisa toorainete jaotust, siis on näha, et kummaski mõisas kasutati suuremas koguses toorainet just 1840. aastal. Risti mõisa puhul peegeldab ka see rohkem toodetud viinas (vt Tabel 2.0, lk 23). Täpselt sama kinnitavad ka Põlula-Uuemõisa andmed.⁷⁵

3.2 Kartuli osakaal 1847–1851 Sagadi mõisa näitel

1840. aastate keskpaiga ning lõpu kohta annab informatsiooni Haljala kihelkonnas paiknev Sagadi mõis. Sagadi mõisa andmed kajastavad perioodi 1847–1851.⁷⁶ Allikast saab välja lugeda, et mõisas viinapõletamise hooaeg oli jaanuarist aprillini, suvel ei põletatud, ning uuesti oktoobrist detsembrini. Kahe erandina tuleb välja tuua aastad 1847 ning 1851. 1847. aasta puhul on väljatoodud ainult esimene põletushooaeg, oktooberist detsembrini ning 1851. aasta puhul teine põletushooaeg, jaanuarist aprillini. Kuna allikas on kartul esitatud vakkades ning teravilja karnitsates,⁷⁷ siis kõik mõõtühikud teisendatakse tündriteks. Kui koostada tabel, mis kajastab Sagadi mõisa toorainete kogust ning kartuli osakaalu selles koguses, oleks see järgnev⁷⁸:

Tabel 3.0 Sagadi mõisa tooraine kulu ning kartuli osakaal 1847–1851.

Aasta	Summeeritud tooraine (tünder)	Kartuli osakaal
1847	932	16,73%
1848	3 438.5	0,51%
1849	3 737.3	0,24%
1850	3 695.8	3%
1851	2 345.3	1,19%

Allikas: RA, EAA.1324.1.260, Branntwein- und Geldkontobuch 1847–1851.

⁷⁵ RA, EAA.1321.1.30.

⁷⁶ RA, EAA.1324.1.260.

⁷⁷ 1 karnits = 3,28 liitrit.

⁷⁸ RA, EAA.1324.1.260.

Kui vaadata kartuli osakaalu Sagadi, Risti ning Põlula-Uuemõisa mõisates on näha väga suuri erinevusi. Kartuli osakaal Sagadi mõisas on äärmiselt väike. Hoolimata sellest, et Sagadi mõis kasutas summaarselt kõige rohkem toorainet. Allikast saab välja lugeda, et Sagadi mõisas põletati viina kõige rohkem rukkisest ning odrast, kartul oli väga tagaplaanil. Kartuli kogus oli väiksem kui linnastel ning ka kaeral.⁷⁹ Sagadi mõisas kõrgeim kartuli osakaal oli aastal 1847, pärast seda on langustrendis, va 1850. Kuid huvitav on, et 1849. aastal oli kartuli osakaal peaaegu nullilähedane. Kui allikast põhjust otsida, näeb, et 1849. aastal kasutati mõisa viinaköögis kartulit ainult oktoobris ning detsembris, ka seda väga tagasihoidlikes kogustes. Sagadi mõisa andmete puhul on see väga korduv muster. Kartul oligi käigus ainult kalendriaasta lõpukuudel. Hoolimata sellest, domineeris Sagadi mõisas ikka rukis.⁸⁰ Põhjus, miks Sagadi mõisas kartuli osakaal nii madal on, võib seisneda kartulilehemädaniku levikus, mis tabas Vene impeeriumi alates 1846. aastast.⁸¹ See seletaks ka kartuli osakaalu järsku langemist, mädanikust tingitud ikalduse tõttu ei olnud mõisa viinaköögil enam toorainet, millest viina põletada. Seega mõisa viinaköökidel ei olnud kartulit võtta, millest viina põletada ning olude sunnil kasutati teravilja.

3.3 Selja mõisa kartuli osakaal 1854–1855

Selja mõisa materjalide puudus seisneb selles, et kajastab palju lühemat perioodi kui Sagadi mõis. Andmed käsitlevad perioodi oktoober 1854–aprill 1855.⁸² Kui Selja mõisa puhul tuua välja samad andmed nagu Risti ja Põlula-Uuemõisa puhul, saame järgmised näitajad:⁸³

- 1854 oktoober–detsember – 996,6 tündrit toorainet (90,2% kartul).
- 1855 jaanuar–aprill – 1 197,5 tündrit toorainet (86,76% kartul).

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Marten Seppel. The spread of the potato blight in the Russian Empire, 1846 to 1852. *Agricultural History Review* 2017, nr 65, lk 94–107, siin lk 95.

⁸² RA, EAA.1326.1.208.

⁸³ *Ibid.*

Ajaliselt varasema mõisa andmed pärinesid Sagadi mõisast. On näha, et Selja mõisaga võrreldes on kartul väga domineerivas olukorras võrreldes Sagadiga. Selja mõisa kartuli osakaalu saab sajandi keskel võrrelda ka Risti ning Põlula-Uuemõisa andmetega. Ka Selja mõisa puhul kordub sama nähtus, mis Risti ning Põlula-Uuemõisa puhul, sügiskuudel on summeeritud tooraine kogus väiksem, kuid kartuli osakaal suurem. Kalendriaasta alguses jälle vastupidi, tooraine summeeritud kogus suurem, kuid kartuli osakaal väiksem. Küll tuleb märkida seda, et Selja mõisa puhul kartuli osakeel muutub rohkem kui kahe teise mõisa puhul.

Kui analüüsida Selja mõisa ning eelnevate mõisate toodangut, siis on näha, et Selja mõisa toodang domineeris kolme eelneva mõisa üle, lisaks Selja mõis saavutas selle väiksemate tooraine kogustega. Koheselt saab oletada seda, et kartuli osakaal selle peamine põhjus ei ole. Kuna Selja mõisal, Risti mõisal ning Põlula-Uuemõisal on kõigil kartuli osakaal väga lähedane, ainus erand on Sagadi mõis. Seega mis võib olla selle põhjus, et Selja mõis suutis vähemaga rohkem toota, kuigi kartuli osakaal oli teistega sama? Sellele küsimusele vastamiseks jäetakse Sagadi mõis kõrvale, kuna selle mõisa viinaköögis oli kartuli osakaal niivõrd madal.

Üks peamine faktor, mis tuleb arvesse võtta, on ajaperioodid, millest mõisate andmed pärinevad. Selja mõisa, Risti mõisa ning Põlula-Uuemõisa andmete vahel on 24–25 aastat. Kuid nagu varasemalt mainitud, siis selle ajavahemiku jooksul toimusid märkimisväärsed muutused viinapõletamise tehnoloogias. Seega lihtne on oletada, et Selja mõisa viinaköögi tehnoloogia oli rohkem arenenud kui kahel teisel mõisal. Sellele annab kinnitust kõikide mõisate tootmismahud ning tooraine hulk. Kuid see ei anna kohe alust öelda, et Risti ning Põlula-Uuemõisa olid kehvas olukorras. Oletame, et Risti ning Põlula-Uuemõisas tehti aastal 1839 esimesed katsed kartulist viina põletada. Seega on loomulik, et mõisate viinaköökidel läheb aega, et aru saada kartuli eripäradest toorainena ning järgnevate aastatega nende tootlikkus pareneb. Paraku viimast väidet ei saa kinnitada, kuna hilisema perioodi kohta mõlema mõisa andmed puuduvad.

Kuid varasemad Selja mõisa andmed pärinevad aastast 1854. Oletame, et selleks ajaks on kartulit juba toorainena kasutatud vähemalt veerand sajandit. Selle ajaga on

mõisnikel olnud väga palju aega, et tootmist parandada ning viinakööke moderniseerida, kaasates seadmeid, mis teevad kartuli töötlemise kergemaks. Seega võib spekuloida, et Selja mõisa varasemas ajaloos esimesed katsed kartulit kasutada võisid ka tagasihoidlikke tulemusi anda.

3.4 Ulvi mõisa kartuli osakaal 19. sajandi keskel ning lõpus

Ulvi mõis koos Seljaga mõisaga annavad ülevaate viinapõletamisse ning kartuli osakaalu kohta 19. sajandi keskel. Selja mõisa puhul oli välja toodud, et sajandi keskel kartul praktiliselt domineeris mõisa viinaköögis, omades osakaalu 86% või rohkem. Kuid Selja mõisa allikad kajastasid kahte tootmishooaega, siis Ulvi mõisa materjalid kajastavad pikemat perioodi. Ulvi mõisa üksikandmed on välja toodud ka varasemas tabelis (vt Tabel 2.4, lk 26). Kui tabelit andmete kaudu välja tuua Ulvi mõisa viinaköögis kartuli osakaal vahemikus 1854–1859, saame järgmised andmed:

Tabel 3.1 Ulvi mõisa viinaköögi kartuli osakaal 1854–1859.

Aasta	Summeeritud tooraine (tünder)	Kartuli osakaal
1854	695,8	65,5%
1855	989,5	65,2%
1856	1 091,8	68,5%
1857	793,2	29,5%
1858	736,3	46,8%
1859	271,8	40,1%

Allikas: RA, EAA.1327.1.186, Viinavabrik spetsifikatsioonid, 1851–1859.

Kui võtta võrdlusesse Selja mõis, siis on näha, et Ulvi mõisas kartuli osakaal oli tagasihoidlikum ning kohati ka languses. Kõige teravamalt jääb silma aasta 1857, kui kartuli osakaal oli pelgalt 29,5%. Kuid kui vaadata Ulvi mõisa viinaköögi tootlikkust samadel aastatel (vt Tabel 2.5, lk 27), siis on näha, et väiksem kartuli osakaal ei muutnud viinatootmist mitte mingil viisil. On näha, et aastal, kui kartuli osakaal oli väiksem, tootis mõis antud ajavahemikus ometigi kõige rohkem viina. Seega Ulvi mõisa puhul saab väita, et kartuli osakaal ei peegeldanud tootlikkust.

Ulvi mõisa kohta on andmeid vähesel määral säilinud ka sajandi lõpust. Järgnevad andmed pärinevad Ulvi mõisa viinaköögist vahemikus oktoober 1888–veebruar 1889.

Tabel 3.2 Ulvi mõisa tooraine kulu oktoober 1888–veebruar 1889.

	Rohelised linnased (puudades)	Kartul (puudades)	Kartuli osakaal (%)
1888 Oktoober	330	5250	94%
1888 November	495	7875	94%
1888 Detsember	790	8137	91%
1889 Jaanuar	619	3937	86%
1889 Veebruar	165	1706	91%

Allikas: RA, EAA.1327.1.225, Viinapõletamise raamat, 1888–1893.

Selle tabelit põhjal on näha, et kartul oli hakanud täielikult domineerima, sajandi lõpuks kasutas Ulvi mõis ainult kartulit, et viina põletada. Antud kontekstiks linnased jäetakse kõrvale, sest kartulist alkoholi valmistamisel on linnastel äärmiselt tähtis roll. Nimelt, kuna kartul sisaldab suurel määral tärklis, siis viinapõletajad pidid sellega arvestama ning lisama ka rohkem linnaseid. Linnased aitavad kartulis olevat tärklis lagundada suhkruks ning suhkrut omakorda alkoholiks. Lisaks saab vaadata ka Ulvi mõisa käiku, alates sajandi keskpaigast kuni sajandi viimase kümnendini, siis mõisa viinaköök kasutas sajandi lõpul ühes kuu rohkem kartulit kui varasemalt mitmete aastate peale.⁸⁴ Kahjuks Ulvi mõisa kohta ei ole täpselt teada, mis hetkest hakati ainult kartulit eelistama, kuna 1850. aastate ning 1880. aastate vahel säilinud materjale ei ole.

⁸⁴ 1 puud = 16,3811 kg.

3.5 Järeldus: Kartuli osakaalu tähtsus

Kui lugeda varasemat historiograafiat ning allikad, jagunevad seisukohad justkui kaheks. Varasemas historiograafias on esile tõstetud kartuli rolli Eestimaa viinapõletamises. Loomulikult on see ka seotud kartuli populaarsusega, mis 19. sajandi esimesel poolel Eestimaa kubermangus ning ka terves Vene impeeriumis aset leidis. Kuid varasemad käsitlused kartuli kohta viinapõletamises jätavad justkui eksliku mulje. On tekkinud ettekujutus, et kartuli kasutuselevõttuga justkui kõik varasemad toorained pandi tagaplaanile ning mindi ainult kartuliga edasi. Sellest tuleb arvatavasti ka müütilise staatuse saanud „kartuliviin“, mis olevat tehtud ainult kartulist.

Uuritu põhjal on näha, et erinevates Eestimaa mõisates ja piirkondades oli kartuli osakaal kohati erinev. Varasemalt näitena toodud Sagadi mõisas oli see praktiliselt olematu, Põlula-Uuemõisas ning Risti mõisas oli see väga domineerival kohal ning Ulvi mõisas saavutas ainsa tooraine staatuse alles 19. sajandi lõpus. See tekitab kohe küsimuse, et kui kartul olevat nii tähtis tooraine Eestimaa kubermangu viinapõletamises, siis miks läks kolmveerand sajandit aega, et tõrjuda kõik teised toorained kõrvale?

Lisaks ka seda, et kõrge kartuli osakaal ei tähendanud alati rohkem viina. Varasemalt mainitud Ulvi mõisa 1857. aasta on väga hea näide sellest. Seega Ulvi mõisa näitena saab anda hinnangu, et kartuli osakaal toorainete hulgas ei mõjuta seda kui palju mõisad viina põletasid. Siin võib kehtima jääda idee, et kuna kartulikasvatust hakati levitama ning propageerima, siis see on üks võimalik vastus sellele, miks see nii domineerivaks tooraineks muutus. Varasemalt sai mainitud Hagemestri artiklit, kus ta detailselt kirjutab, kuidas kartulist viina valmistada, milliseid tingimusi on vaja, milliseid vahendeid on vaja. Kindlasti seda artiklit lugedes peab tekkima küsimus, et milleks kulutada nii palju tööd, vaeva ning rahalisi investeeringuid, et hakata kartulist viina valmistama kui teraviljaga on palju lihtsam ning tõestatud meetod?

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö eesmärk oli süvitsi uurida Eestimaa viinapõletamist 19. sajandil, seda just põhjusel, et varasem historiograafia oli üldine ning makrotasandile ehk üldisele statistikale keskenduv. Uurimistöös võeti tähelepanu alla just üksikmõisate tasand, sest varasemad autorid ei ole sellele üldse tuginenud, kui siis väga vähesel määral. Töö käigus vastati kolmele küsimusele. Esimene küsimus, kui mastaapne oli viinapõletamine väljaspool Viru kreisi? Teine küsimus, millal hakati Eestimaal kasutama kartulit viina toorainena? Kolmandaks, kui palju muutus kartuli osakaal toorainena 19. sajandi jooksul?

Mastaapsuse osas jõuti järeldusele, et Viru kreisis põletati rohkem viina kui teistes kreisides, kuid vahe ei olnud nii suur, et Viru kreisi nimetada viinapõletamise keskuseks nii nagu varasemas ajalookirjutuses on väidetud. Mis puudutab kartuli kasutuselevõttu, siis varasemad autorid on erinevatel seisukohtadel. Analüüsi käigus selgus, et kõige varasem teadaolev dokumenteeritud juhus, kui kartulit kasutati viina toorainena pärineb aastast 1839 Risti mõisa ning Põlula-Uuemõisa mõisa aruannetest. Uurides kartuli osakaalu, siis sajandi vältel osakaal pidevalt kõikus. 1840. aastate alguses oli kartuli osakaal teiste toorainete kõrval võrdlemisi kõrge, kuid kümnendi keskel langes see märgatavalt, tänu põllumajandust kahjustanud kartulimädanikule. Kartuli osakaal suurenes uuesti 1850. aastate keskel ning kartulist sai ainus tooraine alles sajandi lõpus. Üksikmõisate aruanded näitasid ka seda, et suurem kartuli osakaal ei kindlustanud alati kõrgemat viinatoodangut.

Summary

Spirit production in the province of Estonia in the 19th century: macro-level vs micro-level

The purpose of this paper was to research spirit production in the province of Estonia in the 19th century because previously written papers on the subject were quite broad and general. Previous scholars had only focused on macro-level statistics, paying no attention to manors or the micro level. This paper answers three questions through the micro-level. Firstly, how prevalent was spirit production in other parts of the province, besides Wierland? Secondly, when did spirit producers start using potatoes as the raw material to distil spirit? Thirdly, how much did the ratio of potatoes to other raw materials change over the 19th century?

Regarding the other counties, research showed that spirit was actively produced, but more so in Wierland. However, as previous scholars have stated, the difference was not so marginal that Wierland could be labelled as the focus point of spirit production. Previous researchers have conflicting viewpoints on the potato as a raw material. This research showed that the earliest documented use of potatoes for distilling spirit was in 1839 in two manors, Risti and Põlula-Uuemõisa. The ratio of potatoes to other raw materials rose and fell during the 19th century. At the beginning of the 1840s, potatoes made up a remarkable part of the raw materials, but it fell drastically in the middle of the decade. One possible explanation may be the potato blight that affected Estonian agriculture. Potatoes again became more prevalent in the middle of the century, completely dominating the spirit-producing industry by the 1890s. It is worth mentioning that higher amounts of potatoes did not guarantee higher production quantities for spirit.

Kasutatud allikate ning kirjanduse loetelu

Rahvusarhiiv, Tartu (RA)

Fond 854 Eestimaa rüütelkonna arhiiv

Fond 1226 EELK Jõhvi koguduse arhiiv

Fond 1245 EELK Lääne-Nigula koguduse arhiiv

Fond 1321 Põlula mõisa arhiiv

Fond 1324 Sagadi mõisa arhiiv

Fond 1326 Selja mõisa arhiiv

Fond 1327 Ulvi mõisa arhiiv

Fond 1352 Eivere mõisa arhiiv

Fond 5209 Risti ja Kömmaste mõisa arhiiv

Kasutatud kirjandus

Ibius, Otu. Viinapõletamine ja piiritusetööstus. I-II köide. Tartu: 1969 (Käsikiri TÜ raamatukogus, F 127, s.81 ja F 127, s.82).

Ibius, Otu. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.

Hagemeister, von Heinrich. Anleitung zum Branntwinbrennen aus Kartoffeln. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft Bd.II, Heft I, Dorpat 1826, lk 45–58.

Kahk, Juhan. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland: das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

Kahk, Juhan (toim), Enn Tarvel (toim). Eesti talurahva ajalugu. I köide. Tallinn: Olion, 1992.

Krinal, Valner, Otto Karma jt. Eesti NSV Majandusajalugu. Tallinn: Valgus, 1979.

Kölle, August. Die Branntweinbrennerei mittelst Wasserdämpfen, begründet durch Anwendung eines eigenthümlichen Apparats und Verfahrens: Zugleich als Revision des ganzen Gewerbs, nebst Ideen zu einer künstlichen Vermehrung des Alkohols im Gärungsprozesse, so wie zu einer unmittelbaren Erzeugung desselben aus seinen Factoren ohne alle Gährung. Berlin: Verlag der Buchhandlung von Carl Friedrich Amelang, 1830.

Land-Rolle des Ehstländischen Gouvernements, oder: Verzeichniss der in Ehstland belegenen privaten und publiquen Güter, abgetheilten Landstücke und Pastorate, nach ihrer vormaligen schwedischen und der jetzigen Haken-Grösse, mit ihrer teutschen und ehstnischen Benennung und den Namen sämmtlicher gegenwärtiger Besitzer und Prediger, wie selbige von ihnen aufgegeben worden, desgleichen mit der Angabe der Besitz-Titel, der Adressen an die einzelnen Güter, der Grösse und des Ablieferungs-Ortes ihrer Postfourage und mit einem doppelten Register. Angefertigt im Jahre 1840. Reval: J. H. Gressel, 1841.

Ligi, Herbert. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

Pruus, Eliisebeth. Viinaköögist viinavabrikuks. Eestimaa kubermangu Viru ja Järva kreisi mõisate piirituse tootmishoonete näidetel. Bakalaureusetöö. Tartu: 2023 (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Sepp, Hendrik (peatoim). Eesti majandusajalugu I. Tartu: Akadeemiline Kooperatiivi kirjastus, 1937.

Sepp, Hendrik. Viinatootmine Eesti alal 18.saj. lõpust 19.saj 80-ndate aastateni. Tartu (Käsikiri TÜ raamatukogus, F 51, s.49).

Seppel, Marten. The spread of the potato blight in the Russian Empire 1846 to 1852. Agricultural History Review 2017, nr 65, lk 94–107.

Viisileht, Elin. Eesti piiritustööstus uute oludes: 1918–1925. Bakalaureusetöö. Tartu: 2020 (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Argo Püks,

1. Annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Viinapõletamine Eestimaa kubermangus 19. sajandil: makrotasand vs mikrotasand, mille juhendaja on Marten Seppel, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Argo Püks

18.05.2025